

लता
(पुस्तक परीक्षण)
अशोक दामोदर रानडे

मूळ प्रसिद्धी - सत्यकथा, संपा. राम पटवर्धन, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, एप्रिल १९६८.
लता : संपादिका : शांता ज. शेळके, वृंदा लिमये, सरोजिनी वैद्य; लता मंगेशकर रौप्यमहोत्सव गौरव-ग्रंथ समिती; पृष्ठे २०४; किंमत अकरा रुपये.

गुणगौरव-ग्रंथाच्या संपादनात अनेक प्रेरणा कार्यकारी असू शकतात. ग्रंथविषय झालेल्या व्यक्तीचे माणूस म्हणून दर्शन घडविणे ही त्यांपैकी एक प्रेरणा होय. आपल्या कलेच्या थोरवीमुळे कलावंत एरवी सामान्य लोकांपासून सर्वसामान्यतः वेगळा पडत असतो, आणि याच कारणाने लोकांना तो जरा दूरचाही वाटत असतो. परंतु कलावंत हा काही चोवीस तास, तीन काळ कलावंत नसतो. कलावंत आपल्या आयुष्याचा प्रत्येक क्षण कलेत वेचतो हे म्हणणे लाक्षणिक अर्थाने खरे असते. खाणे-पिणे इत्यादी शरीरसंबद्ध व्यवहार, राग-लोभ इत्यादी विकार, कपडालत्ता, वाचन, नाटक-सिनेमा पाहाणे इत्यादी छंद हे सर्व कलावंतांच्या बाबतीत असतातच. यामुळे तो सामान्यांच्या जवळ येतो. नेहमी अनैसर्गिक उंचीवर वावरणारा एक अतिमानव म्हणजे कलावंत असे न भासता, तुमच्या-आमच्यासारखाच पण कधी कधी गरुडपंखांची भरारी मारणारा एक विशेष मानव असतो असे लक्षात येते. कलावंतातला मानव पाहाण्याची उत्सुकता सार्वत्रिक असते ती यामुळे. एखादा भूतकालीन कवी हा 'होता कसा आननी' हे जाणण्याची इच्छा करणे, वा तो पोशाख कसा करी याची उत्तरे शोधणे यात धडपड असते ती कलावंतातल्या मानवाचे दर्शन घेण्याची. केशवसुतांनी लिहिलेली बाळंतिणीस लागणाऱ्या सामानाची यादी वाचून वा गडकऱ्यांना स्मशानाची भीती वाटे, इत्यादी आठवणी ऐकल्यावर त्यांच्याबद्दल मनात एक सूक्ष्मशी जवळीक निर्माण होते. कलावंताला अशा तऱ्हेने 'मानवी स्पर्श' देऊन त्याच्याविषयी वाचकाच्या मनात जवळीक उत्पन्न करणे हा गुणगौरव-ग्रंथाचा एक महत्त्वाचा परिणाम असतो.

या संदर्भात पाहता 'लता' हा गुणगौरव-ग्रंथ बराचसा यशस्वी झाला आहे. लताची जिद्द, उमेदवारी करता करता तिने चित्रपटसृष्टीत प्राप्त करून घेतलेले अनन्यसाधारण स्थान याची कहाणी चांगली सांगितली आहे. लताच्या आवडीनिवडी, तिचे रागलोभविषय, यशापयशांचे तिच्यावर होणारे परिणाम यांचेही निरनिराळ्या लेखांतून लोभस चित्रण झाले आहे. पहिल्यांदा पैसे मिळताच सर्व भावंडांना नवे कपडे आणून टाकणारी लता, पाळलेला कुत्रा दिसेनासा झाल्याने ड्रायव्हरवर बेसुमार संतापणारी व शांत झाल्यावर त्याला बक्षीस म्हणून रेडिओ देणारी लता, ज्ञानेश्वरी आणि शिवाजी, महाराष्ट्र आणि मराठी भाषा यांच्यावर अतोनात प्रेम करणारी पण अनेक भारतीय भाषा तितक्याच प्रेमाने बोलणारी लता - एक ना दोन, अनेक ठिकाणी कलावंतातला मानव दिसतो.

परंतु अनेक वेळा मानवदर्शनावरच या ग्रंथातले लेख थांबलेले दिसतात. लहरीपणा, हळवेपणा, संतापीपणा, देश व देवभक्ती, साध्या पोशाखावरील कटाक्ष हे सारे तसे पाहिले तर लोलकाचे अनेक पैलू झाले. लेखकांनी एक वा अनेक पैलू जरूर नजरेसमोर आणले आहेत. पण या सान्यांतून लता या व्यक्तीचे एकात्म दर्शन घेण्याचा, तिच्या एकंदर व्यक्तिमत्त्वाचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न कुठे दिसत नाही. अर्थात एखाद्या लेखात असा प्रयत्न करणे जरा महत्त्वाकांक्षीच ठरले असते, पण यामुळे लताच्या व्यक्तिमत्त्वाचे एकसंध दर्शन घेण्याच्या दिशेने वाचक झुकला असता.

याचा अर्थ असा नव्हे की, या विविध पैलूंच्या अनेक दर्शनांनी वाचकांच्या मनात लताच्या एकंदर व्यक्तिमत्त्वाचे असे एक चित्र उमटत नाही. संकलित परिणाम होऊन वाचकाला लताच्या व्यक्तिमत्त्वाचा प्राणस्वर सापडण्याची किंवा तसा भास होण्याची शक्यता आहे. अर्थात, वाचकानुसार हे व्यक्तिमत्त्वदर्शन वेगवेगळे असेल. पण तरी काही बिघडत नाही.

भालर्जींनी केलेले परखड दोषदिग्दर्शन, आणि गो. नी. दांडेकरांनी भावुकपणे केलेले लताच्या भाविकपणाचे दर्शन; वा वर उल्लेखिलेल्या तिच्या इतर विविध पैलूंचे दर्शन यांतून तिच्या व्यक्तिमत्त्वाचा प्राणस्वर मिळाला आहे असे मला वाटत नाही. तिच्या व्यक्तिमत्त्वाचा स्थायीभाव कारुण्य आहे असे म्हणणे वा ती वेदनेचे गाणे गाते असे म्हणणे हेही, मला वाटते, अपुरे आहे. 'खज्यांची' स्पर्धेत पारितोषिके मिळविल्याने पदके लावली तेवढीच - नंतर आभूषण-अलंकारांचा तिने एकदाही वापर केला नाही, तापसीवेषाचा आग्रहाने स्वीकार केला, पायाला चक्र लावल्यासारखी ही भिरभिरली, मीरेच्या काकुळतीची लतालाही अनुभूती आली ही सारी लक्षणे तगमगीची आहेत. आणि ही तगमग सर्व असामान्यांना वारसा म्हणून घ्यावी लागते. आपल्या कलेची कलावंताला स्वतःलाच नशा चढत असते. पण ही नशा सारखी येत नाही. लतासारख्या, दुसऱ्याच्या सुरात स्वतःचा स्वर फुंकण्याचे परावलंबी जिणे जगणाऱ्या कलावतीस तर ही धुंद येणे हा योग दिवसेंदिवस कमीही होईल. चालीतला तोचतोपणा, श्रोत्यांच्या त्याच त्याच अपेक्षा आणि गीतकारांचे तेच ते गुळचट शब्द यांनी कोणालाही उबग येईल. मग यातच जिणे कंठणाऱ्यास काय होईल? एक प्रचंड अशी निरर्थकतेची लाट कोसळेल आणि मग देव, देश, भक्ती - कशाचा तरी आधार पकडून अर्थ शोधावा लागेल! चित्रकाराचा कधी कधी स्वतःच्या हातावरचा विश्वास उडतो म्हणतात. हात चालेल की नाही म्हणून नाही, तर हात चालणेच मुळात 'अर्थाचे', 'महत्त्वाचे' आहे कां या शंकेने. लताला आपल्याच सुराची शंका निर्माण होत असावी अधूनमधून. मला वाटते, तिच्या मनस्वी व्यक्तिमत्त्वाचा हा आधारस्वर आहे. ती 'दैवी अस्वस्थपणाने' पछाडलेली आहे. आणि त्याला इलाज नाही!

लताच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या दर्शनात हा जो एक कारुण्याचा स्वर लागतो त्याला आणखीही एक स्तर आहे. तो म्हणजे या पुस्तकात घडणारे, चटका लावणारे दीनानाथ दर्शन. किंबहुना असे म्हटले पाहिजे की दीनानाथांच्या उदयास्ताच्या पार्श्वभूमीवर लताच्या उदय-माध्यान्हांचे दर्शन घडते. लताच्या साध्या कलागुणांवर व जीवनावर एका तळमळणाऱ्या प्रतिभावंताच्या अपूर्त इच्छाआकांक्षांची आणि त्याचबरोबर मनःपूर्वक दिलेल्या आशीर्वादांची छाया पसरून राहाते. लताच्या यशोगानात एक प्रकारची खिन्नता दाटून येते. लता नेहमी वेदनेचे गाणे गाते असे म्हणणाऱ्याच्या उद्गारांना या संदर्भात एक वेगळीच अर्थघन छटा प्राप्त होते. दीनानाथांनी द्रष्ट्याच्या निश्चितार्थ वाणीने लताविषयी वर्तविलेली भविष्यवाणी वारंवार समोर असल्याने लताच्या यशगाथेस नियतीची वळणे रेखाटल्याचे स्वरूप येते. शिवाय लताबरोबरच आशा, हृदयनाथ इत्यादींविषयी जे व्यक्तिरंग पुस्तकात भरले जातात त्यामुळे मंगेशकर कुटुंबाचा एक कलापटच जणू आपल्यापुढे उलगडला जातो. आणि या साऱ्यांची कलावैशिष्ट्ये कमीअधिक प्रमाणात समोर आल्याने मंगेशकर कुटुंबाच्या विस्तारी गुणवर्तुळाचा संकलित उल्लेख लता-गौरवास उठाव देताना दिसतो.

गुणगौरवग्रंथामागे कार्यकारी असणारी आणखी एक प्रेरणा म्हणजे कलादर्शनाची. ग्रंथविषय व्यक्तीच्या कलेचे समव्यवसायी व इतर यांनी केलेले विश्लेषण हे या प्रेरणेचे फलित होय. अर्थात कलावंताच्या कलेविषयी न बोलता त्याच्याविषयी व्यक्ती म्हणून बोलणे वा लिहिणे, हेही त्याच्या समव्यवसायांस शक्य असते. कदाचित, इतरांना शक्य नसणाऱ्या अशा अनुभवांची नोंद कलावंतच करू शकतो. पण हीच गोष्ट कलादर्शनाबाबत तर अधिकच खरी ठरते. म्हणून असे वाटते की, कलावंताने कलेविषयी वा विशिष्ट कलावंताच्या कलाविष्काराच्या वैशिष्ट्याविषयी बोलावे हे अधिक आवश्यक, कारण सामान्य माणसास न उमगलेले कलारहस्य तो नेमके सांगू शकतो वा निदान सूचित करू शकतो.

या बाबतीत मात्र हा ग्रंथ काहीसा उणा पडतो. वास्तविक पाहाता ही उणीव राहाण्याचे कारण नव्हते. संगीतदिग्दर्शक, कवी, ध्वनिमुद्रक, पार्श्वगायक अशी लताच्या समव्यवसायिकांची ग्रंथात रांग लागली असता लताच्या कलागुणांची नेमकी चिकित्सा व निर्देश त्यांच्याकडून होणे अशक्य नव्हते. याच ग्रंथातील कुमार गंधर्व, मिनू कात्रक, मजरूह सुलतानपुरी, कल्याणजी, सलिल चौधरी आणि पु. ल. देशपांडे यांच्या लेखांत काही प्रमाणात याचा पुरावा मिळतोही. पण तरीही ही चिकित्सा अधिक मूलभूत होऊ शकली असती. उदाहरणार्थ, सुधीर फडक्यांसारख्या संगीतदिग्दर्शकाने लिहिलेल्या लेखात आपण सांगितलेली चाल हुबेहूब, तन्मयतेने लता गाते हेच तिच्या श्रेष्ठत्वाचे गमक असे पहिल्या तीन परिच्छेदांतील तिसऱ्यात सांगितल्यानंतर बाकीचा सारा लेख तिच्या देशभक्तीची कथा सांगण्यात गुंतलेला आहे. सुधीर फडके ही कथा सांगतात यावर आक्षेप नाही. पण लताचे जे श्रेष्ठत्व त्यांना अभिप्रेत आहे, त्याविषयी ते अधिक बोलत नाहीत याबद्दल तक्रार आहे. संगीतदिग्दर्शकाने सांगितलेले हुबेहूब गाणे हेच श्रेष्ठ पार्श्वगायकाचे लक्षण काय? असा प्रश्न फडक्यांच्या विधानातून निर्माण होतो. चित्रपटातील संगीत म्हणजे एकंदर चित्रपटाचे दिग्दर्शन करणाऱ्या कलाजाणिवेच्या प्रक्षेपणाचे उदाहरण मानल्यास, हे संगीतदिग्दर्शकाच्या चालींशी असणारे इमान कोणत्या प्रकारचे असते? लता हुबेहूब नक्कल करते असे न म्हणता, संगीतदिग्दर्शकाने चालीच्या आराखड्याद्वारे केवळ 'दिग्दर्शित' केलेल्या संगीतकल्पाची ती उभारणी करते, असे म्हणता येईल काय? लता संगीतदिग्दर्शकांच्या चालीत भर घालते असे अनेकजण म्हणतात, त्याचे काय? प्रश्न तपशीलवार उभा करण्याचेही काम अनेकदा या समव्यवसायिकांकडून झालेले नाही. फडक्यांच्या लेखात ते आठवणीच्या गुंत्यात सापडल्याने झालेले नाही.

वसंत देसायांच्या लेखात त्यांनी अनेक तऱ्हेची गाणी लतासाठी दिली व लताने ती चांगली गाइली, एवढाच बोध होतो. आठवणी सांगण्याची हौस आणि गौरवाचा सूर सरसकट लावलेला आहे, इतकाच प्रत्यय या लेखातून येतो. सचिनदेव बर्मन, तलत महमूद, हेमंतकुमार, मन्ना डे, जयकिशन या साऱ्या समव्यवसायिकांच्या बाबतीच बराचसा असाच प्रकार झाला आहे. आठवणींनी यातले बरेच लेख फुलले आहेत. अर्थात, आठवणी लिहिण्याबद्दल मुळीच नाखुषी नाही. पण केवळ आठवणी लिहिल्याबद्दल हरकत जरूर आहे. या बाबतीत कदाचित संपादकांचीही चूकभूल असू शकेल. लताबाईंच्या कलेचे विश्लेषण करणारे लेखन आपल्या ग्रंथात हवे असा स्वच्छ दृष्टिकोण त्यांच्या मनात असल्यास त्यांनी काही प्रश्नावली तयार करावयास हव्या होत्या. पार्श्वगायक-गायिका, संगीतदिग्दर्शक, दिग्दर्शक, कवी या सर्वांसाठी वेगवेगळ्या प्रश्नावली तयार कराव्या लागल्या असत्या. कारण, लताबाईंच्या कलेच्या वेगवेगळ्या पैलूंशी या लोकांचा कमीजास्त घनिष्ठ संबंध आलेला असणार. या सर्व समव्यवसायिकांना आठवणींखेरीज अधिक काहीतरी सांगायला लावण्याचा हा एक मार्ग होता. आठवणी सांगताना नेहमी आढळणारा धूसर, संदिग्ध आकर्षकपणा आणि गुणगौरव करताना लागणारा चढा सूर यांच्या चाकोरीतून मग ग्रंथातले बरेचसे लेखन बाहेर पडले असते. ग्रंथाची तयारी दोन-चार महिन्यांत करावी लागणे काय किंवा अशा तयारीत ग्रंथविषय झालेल्या व्यक्तीचा सर्वांगीण विचार न होणे काय, दोन्हीमुळे एकच गोष्ट सूचित होते. ती म्हणजे, गुणगौरव कसाकसा करावा व कसा करणे उचित याच्या परंपरा आपल्याकडे रूढ झाल्या नाहीत. अशा परंपरा रूढ झाल्यावर जुळणीत वेळ न जाता गुणवत्तेबाबत अधिक खबरदार राहाण्यास अवसर मिळतो.

अर्थात, आधी उल्लेख केल्याप्रमाणे काही लेख लताबाईंच्या कलागुणांची उकल करून दाखविण्यातही यशस्वी झाले आहेत. किंबहुना असे म्हणता येईल की लताच्या कलेच्या अनुषंगाने या लेखांत काही महत्त्वाचे मुद्दे उपस्थित केले गेले आहेत. उदाहरणार्थ, कुमारगंधर्वानी 'अभिजात कलावती' या आपल्या लेखात पुढील मुद्दे मांडले आहेत :

१. लता ही अजोड भारतीय गायिका आहे.
२. तिच्यामुळे सर्वसामान्य जनतेत लय-सुराची समज अधिक आली आहे व पर्यायाने शास्त्रीय संगीताकडे बघण्याचा दृष्टिकोण बदलला आहे.

३. लता मुग्धपणे, कोवळेपणे स्वरेल आहे. (मादकपणे वगैरे नव्हे.)

४. लताला द्रुत लयीची व उंच स्वराचीच गाणी सारखी देऊन संगीतदिग्दर्शकांनी तिच्यावर अन्याय केला आहे.

५. लताच्या तीन-साडेतीन मिनिटांच्या ध्वनिमुद्रिकेचे व एखाद्या बैठकीचे आनंदमूल्य सारखेच असते.

६. गवई लोकांनी लताला मानलेले नाही.

यांपैकी काही मुद्दे इतरत्रही आहेत. उदाहरणार्थ, लताच्या आवाजात शास्त्रीय संगीत ऐकवून अभिरुचीवर परिणाम चांगला घडविता येईल असे माणिक वर्मानी सुचविले आहे. पु. ल. देशपांडे यांनी तिच्या सूक्ष्म स्वरलय-ज्ञानाची महती गायली आहे. कुमारगंधर्वानी वरील मुद्दे व आणखीही काही बारीकसारीक मुद्दे सुसंगतपणे मांडले आहेत. त्यांचे सर्वच मुद्दे मान्य होण्यासारखे नाहीत, पण मुद्दे मांडले आहेत; नुसतीच शब्दफुले उधळली नाहीत हा भाग महत्त्वाचा आहे.

मजरूह सुलतानपुरी यांनी 'या शतकाचा स्वर' या आपल्या छोटेखानी लेखात असा मुद्दा मांडला आहे की, पार्श्वगायन ही नवनिर्मिती होऊ शकली ती लताच्या उदयापासून. आधीचे आवाजदार गायक व लता यांच्यात हा फरक आहे. आधीचे पार्श्वगायक आवाज देत; लता गाण्यांतून भूमिका देते. सलिल चौधरी यांनी 'स्वरमनस्क' या आपल्या लेखात गाणे-बोलणे या मूलतः वेगळ्या क्रिया नाहीत; बोलण्यातील ओबडधोबडपणा, ग्राम्यतासुद्धा संगीतात असते आणि हे सारे अधिक तीव्रतेने जाणवू शकते, असे तत्त्व मांडले आहे. या पलिकडे सलिलबाबूंनी फारसे विवेचन केलेले नाही. पण हा मुद्दा महत्त्वाचा आहे. काव्यातली भाषा व व्यवहारातली भाषा यांतील निकटपणाविषयी मांडल्या गेलेल्या सिद्धांताच्या जातीचाच सलिलबाबूंचा हा सिद्धांत आहे, व त्याचा विचार पुढे चालविणे इष्ट आहे.

'मुली औक्षवंत हो' हा पु. ल. देशपांड्यांचा लेख चांगला साधला आहे. लताच्या सूक्ष्म स्वरलय-ज्ञानाबद्दलचे बारकावे त्यांनी टिपले आहेत आणि शिवाय हा लेख आपल्या खास पद्धतीने रंगविला पण आहे. भारतीय गवई लोकांनी लताला मानले नाही, असा तक्रारीचा सूर पु. ल. नींही लावला आहे, तो मात्र पटत नाही. या ग्रंथातच किती गवयांनी, कोणत्या शब्दांत लताला मानले आहे हे पाहिले तर मी म्हणतो त्याचे प्रत्यंतर येईल. लताचा अधिक्षेप केलाच असेल तर भारत सरकारने. आजचा गवई तरी एकजात लताचा चाहता आहे हे निर्विवाद.

या ग्रंथाचे सर्वांगीण मूल्य वाढविण्याच्या दृष्टीने काय करता आले असते, या संदर्भात निरनिराळ्या प्रश्नावली तयार करण्याची सूचना एकदा केलीच आहे. दुसरी सूचना अशी की, लताच्या हस्ताक्षरात जे एक गाणे 'टेक'साठी लिहून घेतलेले दिले आहे त्याच गाण्याचे संगीतदिग्दर्शकप्रणीत स्वरलेखनही दिले असते तर लता गाणे कसे आकलन करते यासंबंधी विचार करण्यास एक साधन मिळाले असते. संगीतदिग्दर्शकांच्या चालीच्या सांगाड्यात लता भर कशी घालते हेही समजण्यासाठी दोन-चार गाण्यांचे संगीतदिग्दर्शकांच्या सूचनांसह स्वरलेखन द्यायला हवे होते. लताची एखादी बांधीव मुलाखत ग्रंथात आली असती तरी चालले असते. तिने गायिलेल्या चित्रपटगीतांच्या भाषा, संगीतदिग्दर्शक, इत्यादी माहिती देण्याचा अंशमात्र प्रयत्न शेवटी केला आहे तोही अधिक भरीव करता आला असता.

आहे यापेक्षा ग्रंथ चांगला व महत्त्वाचा कसा करता आला असता, हे सुचविण्यात त्याचे मूल्य कमी लेखण्याचा हेतू नाही. आहे या स्वरूपातही ग्रंथ वाचनीय आहेच.